Wydawnictwa legionowe związane z powstaniem styczniowym

„Rok 1863 stoi na rubieży, na rubieży pojęć i wielkich prac dziejowych. (…) Spisek 1863 roku, przewyższający wielokrotnie swą siłą i potęgą spisek 1830 roku, szukał sił szlachetnych, wrzących w narodzie, chciał znaleźć oparcie o wewnętrzną całość moralną, o wytrzymałość całej masy ludzi będących Polakami".

Józef Piłsudski, 1924[1]

Powstanie styczniowe zamyka pamiętna data stracenia członków Rządu Narodowego na stokach Cytadeli warszawskiej 5 sierpnia 1864 roku. Powstanie przegrane, którego duchowe dziedzictwo zaowocowało po półwieczu czynem niepodległościowym żołnierzy Józefa Piłsudskiego.

Rok 1863 wszedł do panteonu polskiej mitologii politycznej oraz ideologii narodowego mistycyzmu i mesjanizmu, obok dat rozbiorów Polski, insurekcji kościuszkowskiej i powstania listopadowego 1830 roku, budząc umysły rodzimych artystów i obligując ich do wypowiedzi na temat hklęski Polski, jej martyrologii oraz nadziei na odzyskanie wolności[2]. Podobnie jak mity narodowe, które pozostawały nośnikami tradycji i zapewniały ciągłość pomiędzy pokoleniami[3], język znaków-symboli obrazujących rok 1863 stał się uniwersalnym, powszechnie zrozumiałym zapisem stanu państwa, świadomości patriotycznej oraz położenia narodu polskiego. W XIX wieku zbiorowe pamiętanie wydarzeń przeszłości przekładano na działanie dla teraźniejszości, na osiągnięcie zbiorowego celu, którego jednostka nie mogła osiągnąć. Przeszłość, osoba lub wydarzenie stawały się

[1] Piłsudski J.: *Rok 1863*. Wstęp i oprac. S. Kieniewicz. Warszawa 1989. Wpływ Wschodu i Zachodu na Polskę w epoce 1863 roku, cytat z wykładu wygłoszonego 29 października 1924 r. w sali Teatru Wielkiego w Wilnie, s. 192–193.

[2] Tematyka artystycznych interpretacji powstania styczniowego 1863 roku, pamiątek oraz wydawnictw związanych z powstaniem opracowana w: *Powstanie styczniowe w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego*. Oprac. W. Bigoszewska, M. Słoniewska. Warszawa 1966; *Powstanie styczniowe. Katalog zbiorów Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego. Nabytki z lat 1957–1975*. Oprac. H. Wiórkiewicz, H. Ozyra, B. Andrzejewska. Warszawa 1982; Kowalski M.: *Medale, odznaki, biżuteria, numizmatyka i filatelistyka powstania styczniowego*. Międzyrzec Podlaski 1987; Kieniewiczowa G.: *Pamiątki powstań narodowych w zbiorach Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*. Warszawa 1988, s. 101–135; Mansfeld B.: Powstanie styczniowe w sztuce. W: *Powstanie Styczniowe 1863–1864. Wrzenie, bój. Europa, wizje*. Red. S. Kalembka. Warszawa 1990, s. 685–705. Przedmowa S. Kieniewicz; *Powstanie styczniowe i zesłańcy syberyjscy. Katalog fotografii ze zbiorów Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*. Cz. 1. *Powstanie styczniowe*. Oprac. K. Lejko. Warszawa 2004; Cz. 2. *Zesłańcy syberyjscy*. Oprac. E.. Kamińska. Warszawa 2005; Król A.: Śmierć i Polska. W: *Obrazy śmierci w sztuce polskiej XIX i XX wieku*. Red. E. Ryżewska. Kraków 2000, s. 247–259. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie, wrzesień – listopad 2000 r., koncepcja A. Król; *Historia i Polonia*. Red. A. Myślińska. Kielce 2009, s. 188–220. Katalog wystawy w Pałacu Biskupów Krakowskich w Kielcach, 29 września 2009 r. – 3 stycznia 2010 r.; Okoń W.: *Sztuki siostrzane. Malarstwo a literatura w Polsce w drugiej połowie XIX wieku. Zagadnienia zebrane*. Wrocław 1992, s. 325–374; idem: *Alegorie narodowe. Studia z dziejów sztuki polskiej XIX wieku*. „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia Sztuki" 1992, t. 4, s. 7–27; idem: Polskie dziewiętnastowieczne malarstwo historyczne i mity narodowe. W: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*. T. 9. *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*. Red. W. Wrzesiński. Wrocław 1994, s. 57–67; Pieńkos A.: Skazane na konwencję. W: *Obrazy śmierci w sztuce…*, s. 13–38; Poprzęcka M.: O alegorii w drugiej połowie XIX wieku. W: *Sztuka drugiej połowy XIX wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Łódź, listopad 1971*. Warszawa 1973, s. 249–267; Porębski M.: *Interregnum. Studia z historii sztuki polskiej XIX i XX w.* Warszawa 1975, s. 129–191; Szamański S.: Sztuki plastyczne wobec powstania styczniowego. W: *Dziedzictwo literackie powstania styczniowego*. Red. J.Z. Jakubowski, J. Kulczycka-Saloni, S. Frybes. Warszawa 1964, s. 622–637; Wałek J.: Alegoria Polski Jana Matejki. „Kazanie Skargi" – „Rejtan" – Rok 1863". W: *Sztuka XIX wieku w Polsce. Naród – Miasto. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, grudzień 1977*. Warszawa 1979, s. 31–41; Janion M.: *Niesamowita słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*. Kraków 2007, s. 285 i nn.

[3] Wrzesiński W.: Polska mitologia polityczna XIX i XX wieku. W: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku…*, s. 5.

przedmiotem intencjonalnego upamiętniania wraz z przypisanym do niej historycznym znaczeniem[4]. Zbiorowe pamiętanie uzasadniało powstawanie dzieł historycznych i alegorycznych, obrazujących martyrologię Polski i tworzonych ku pokrzepieniu serc. Ich wynikiem w przyszłości miał być powszechny czyn obywateli – odzyskanie niepodległości Polski.

Do najważniejszych, najbardziej znanych dzieł epoki powstania styczniowego należą cykle rysunków Artura Grottgera *Polonia* (1863) i *Lithuania* (1864–1866), które dzięki licznym edycjom tek i albumów, a później również kart pocztowych i pamiątek patriotycznych znane były w Europie i obecne w większości polskich domów, kształtując świadomość historyczną Polaków. Grottger w sugestywnej i romantycznej wizji ukazał nierówne zmagania, afirmując heroizm i patriotyczną ofiarę powstańców. Bohaterem jego kartonów był cały naród, jego religia i obyczaj, niszczone przez rosyjskiego zaborcę[5]. Tematyce powstańczej poświęcił artysta także szereg obrazów olejnych: *Nokturn* (1864), *Przejście przez granicę* (1865), *Pożar dworu pod Miechowem* (1865), *Pożegnanie powstańca* (1866), *Pochód na Sybir* (1866) i *Pojednanie* (1867). Obok dzieł Grottgera ważną kompozycją w temacie powstania styczniowego jest szkic malarski Jana Matejki *Rok 1863 (Zakuwana Polska)* z 1864 roku, wyjątkowy w twórczości artysty ze względu na aktualność tematu i stworzony pod wpływem zdjęć osób poległych w zajściach ulicznych[6].

Kilka lat później powstańcza martyrologia odżyła z ogromną siłą na obrazach ucznia Matejki – Jacka Malczewskiego. Tematyka powstania 1863 roku znalazła odzwierciedlenie także w pracach innych malarzy: Maksymiliana Gierymskiego, Antoniego Piotrowskiego, Tadeusza Ajdukiewicza, Antoniego Kozakiewicza, Walezego Eliasza Radzikowskiego, Piotra Stachiewicza, Feliksa Sypniewskiego, Kazimierza Alchimowicza, Ludomira Benedyktowicza, Józefa Górskiego i Witolda Pruszkowskiego.

Uwagę artystów francuskich, którym bliski był duch romantyzmu oraz hasła wolności dla wszystkich narodów i każdego człowieka, przyciągał tragizm powstania styczniowego. Ilustrowane komentarze na temat powstania ukazywały się na łamach czasopism „L'Illustration. Journal Universél", „Le Monde Illustré", „Le Charivari" oraz w postaci druków ulotnych. W ślad za wydawcami francuskimi plastyczne komentarze zrywu 1863 roku zamieszczały czasopisma niemieckie, np. „Über Land und Meer. Allgemeine Illustrierte Zeitung", „Illustrirte Welt", a także angielskie i szwedzkie, duńskie i włoskie[7].

Ogromną rolę w propagowaniu idei, heraldyki i emblematyki 1863 roku odegrały drobne wydawnictwa patriotyczne (odznaki, pierścionki, krzyżyki), pocztówki patriotyczne, nalepki okienne, znaczki kwestowe i inne druki ulotne.

Obszar ideowych i artystycznych doświadczeń pocztówki patriotycznej, powstałej około 1870 roku podczas wojny francusko-pruskiej, a w konsekwencji posiadającej charakter agitacyjno-militarny, rozciągał się tematycznie na ziemiach polskich między Sejmem Wielkim i Konstytucją 3 maja 1791 roku a upadkiem powstania styczniowego[8]. W obiegu pocztowym pomiędzy zaborami przesyłano wizerunki Królewskiej Polski zakutej w kajdany lub leżącej w grobie, postaci bohaterów narodowych: Tadeusza Kościuszki, księcia Józefa Poniatowskiego, postaci powstańców 1831 i 1863 roku, herb trójdzielny – tożsamy z pieczęcią powstańczego Rządu Narodowego oraz symbole wiary, nadziei i miłości – podtrzymujące tradycję patriotyczną i wyrażające nadzieję na zmartwychwstanie ojczyzny.

W wydawaniu artystycznych kart patriotycznych przodował Salon Malarzy Polskich w Krakowie (kompozycje Walerego Eliasza Radzikowskiego, Adama Setkowicza,

[4] Midleton D. Edwards D.: *Collective Remembering*. London 1990, pp. 7, 8; Kula M.: *Nośniki pamięci historycznej*. Warszawa 2002; idem: *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapominaniu i przewidywaniu*. Poznań 2004; Pomian K.: *Historia. Nauka wobec pamięci*. Przeł. z fr. H. Abramowicz [rozdz. *Niezbywalna różnorodność historii* przeł. J. Pietrzak-Thebault; przekł. popr. przez autora]. Poznań 2006; Assman A.: Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej. W: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*. Red. M. Saryusz-Wolska. Horyzonty Nowoczesności. T. 80. Kraków 2009 i inne. Szerokie ujęcie upamiętniania powstania 1863 r. w: Michalska-Bracha L.: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego w okresie zaborów*. Kielce 2003, eadem: *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym (1864–1939)*. Kielce 2011.

[5] Juszczak W.: *Artur Grottger. Pięć cyklów*. Warszawa 1958, s. 15. Ważniejsze publikacje na temat cyklów rysunkowych Grottgera *Polonia* i *Lithuania*: Bołoz Antoniewicz J.: *Grottger*. Lwów 1910; Sienkiewicz J.: *Pamięci Artura Grottgera w setną rocznicę urodzin 1863*. Oprac. J. Sienkiewicz. Warszawa 1938. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Warszawie, 22 stycznia – 9 marca 1938 r.; Wallis M.: *Artur Grottger*. Malarze Polscy. Z. 10. Warszawa 1947; Porębski M.: *Interregnum*…, s. 129–192; Okoń W.: *Alegorie narodowe*…, s. 7–27; idem: *Sztuki siostrzane*…, s. 342–356; Mansfeld B.: Powstanie styczniowe…, s. 685–688, Bryl M.: *Cykle Grottgera. Poetyka i recepcja*. Poznań 1994 i inne.

[6] Jan Matejko, *Rok 1863 (Zakuwana Polska)*, 1864, olej, płótno; w zbiorach Fundacji Książąt Czartoryskich w Krakowie, reprod. w: Michałowski J.M.: *Jan Matejko*. Warszawa 1979, s. 28, il. na s. 29; Wałek J.: Alegoria Polski Jana Matejki…, s. 31; idem: *Zakuwana Polska* (*Polonia* albo *Rok 1863*). W: *Historia i Polonia*…, s. 210, kat. II/78, il. na s. 208, 209; *Deutsche und Polen, Abgrunde und Hoffnungen.Eine Ausstekkung der Stiftung Deutsche Historisches Museum, Berlin, 28. Mai bis 6. September 2009*. Altenburg 2009, S. 96, Kat. 1, S. 97, Abb. 45.

[7] Na temat cyklów rysunkowych Artura Grottgera *Polonia* i *Lithuania*, obrazu Jana Matejki *Rok 1863* oraz artykułów o powstaniu styczniowym w prasie zagranicznej zob. także: Myślińska A.: Zakuwana Polska. Rok 1863 *Jana Matejki na tle polskich i obcych przedstawień ojczyzny w powstaniu styczniowym*, w tym zeszycie, s. 47–60.

[8] Ledóchowski S.: *Wstęp do systematyki pocztówki patriotycznej i jej ideowych uwarunkowań*. „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Kulturoznawcze. Aksjosemiotyka karty pocztowej" 1992, nr 3, s. 167, 168; I. Zaucha I.: *Geneza i historia karty pocztowej. Problemy prawne i techniczne*. „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Kulturoznawcze. Aksjosemiotyka karty pocztowej" 1992, nr 3, s. 64; Banaś P.: *Orbis pictus. Świat dawnej karty pocztowej*. Wrocław 2005. W służbie doktryn i idei, s. 216–287.

Stanisława Tondosa i innych), a także inne wydawnictwa w Krakowie, Lwowie, Poznaniu i Przemyślu. Za sprawą narodową opowiadano się również za pomocą kart dewocyjno-patriotycznych z okazji Bożego Narodzenia, Nowego Roku i Wielkiej Nocy, na których gościło narodowe godło, herb z tarczą trójdzielną pod koroną, wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej uzupełniane przez hasła: *Boże zbaw Polskę* i *Pod Twoją obronę uciekamy się*. Podobna tematyka obecna była na rycinach patriotycznych, takich jak: *Polonia* i *Lithuania* Artura Grottgera, dziełach malarskich: *Grób Ojczyzny* Franciszka Smuglewicza (1794?), (*Zakuwana Polska. Rok 1863* Jana Matejki, *Polonia* Jana Styki (1891) i *Polonia* Stanisława Wyspiańskiego (1894), a także w przedstawieniach sławnych bitew oręża polskiego. „Dla narodu zależnego, narodu okupowanego, narodu po klęsce zrywu wyzwoleńczego sprawą najwyższej wagi jest zachowanie swej tożsamości i wytrwanie w dążeniu do odzyskania tego, co stanowi treść wyzwolenia – nieodległej ojczyzny”[9].

Ikonografię patriotyczną wieku XIX oraz narracyjną formę i realizm obrazowania przejęli, poza nielicznymi wyjątkami, artyści przeczuwający odzyskanie niepodległości Polski na początku XX wieku.

W 1913 roku przypadła 50. rocznica powstania styczniowego, w której uroczystym obchodzie przodowała Galicja, a szczególnie Kraków i Lwów. Liberalna polityka narodowościowa w Galicji sprzyjała afirmacji polskości. Po raz pierwszy obchód roku 1863 przyjął też charakter ogólnonarodowy[10], po raz pierwszy celebrowany nie w tonie żałobnym, ale jako narodowe święto i wezwanie do mobilizacji.

W rocznicę zrywu 22 stycznia 1913 roku Józef Piłsudski wygłosił w sali ratusza lwowskiego odczyt na temat powstania styczniowego. W uroczystościach uczestniczył Związek Strzelecki, „Sokół i skauci, budząc nastroje niepodległościowe”[11]. Od czerwca do września tego roku czynna była w salach Pałacu Sztuki we Lwowie *Wystawa pamiątek 1863 roku*[12]. Wydano też wiele publikacji historycznych na temat powstania, np. we Lwowie *Album pamiątek 1863* w opracowaniu Franciszka Jaworskiego[13] i *Walkę o wolność w roku 1863* Franciszka Rawity Gawrońskiego[14], w Krakowie *Pamiątkę powstania 1863 roku w pięćdziesiątą jego rocznicę* przez Koło Pań T.S.L. [Towarzystwa Szkoły Ludowej][15], w Poznaniu monumentalne dzieło Józefa Grabca (Józefa Dąbrowskiego) *Rok 1863*[16] oraz broszurę napisaną przez Józefa Piłsudskiego *22 stycznia 1863* (ilustrowaną 12 rysunkami Henryka Minkiewicza i Edwarda Rydza)[17], w Rapperswilu *Bitwy i potyczki 1863–1864* Stanisława Zielińskiego, z opracowaniem chronologicznym i terytorialnym przebiegu powstania[18], a także tysiące drobnych wydawnictw rocznicowych z herbem z tarczą trójdzielną, alegoriami Polski, symbolami męczeństwa i chwały, panopliami, Orłem Polskim i okolicznościowymi napisami. Były wśród nich medale, np. PÓŁWIEKOWA ROCZNICA POWSTANIA STYCZ.[NIOWEGO] (1914), z herbem z tarczą trójdzielną pod koroną, wybity przez Eugeniusza Mariana Ungera

[9] Fudalej M., Goćkowski J.: Los i ethos Polaków w drodze ku niepodległości. W: *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość? Profesorowi Tadeuszowi Łepkowskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy przyjaciele, koledzy, uczniowie*. Warszawa 1989, s. 239. Koordynator zespołu autorskiego M. Kula.

[10] Duży zbiór wydawnictw legionowych związanych z powstaniem 1863 roku w: *O niepodległą Polskę. Katalog zbiorów z lat 1914–1921.* Oprac. M. Pałaszewska. Warszawa 2005 [Muzeum Niepodległości w Warszawie].

[11] Michalska-Bracha L.: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*…, s. 96, 97.

[12] *Przewodnik po wystawie roku 1863.* 1863–1913. Lwów 1913. Charakterystyka wystawy lwowskiej i jej oddźwięku społecznego w: Michalska-Bracha L.: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*…, s. 105–116.

[13] *1863 – album pamiątek*. Oprac. F. Jaworski. Lwów 1913.

[14] Rawita Gawroński F.: *Walka o wolność w roku 1863*. Lwów 1913. [Praca nagrodzona pierwszą nagrodą w konkursie Komitetu 1863–1913].

[15] Bogusławska M.: *Pamiątka powstania 1863 roku w pięćdziesiątą jego rocznicę*. Kraków 1913.

[16] Grabiec J. [Dąbrowski J.]: *Rok 1863*. Poznań 1913. Józef Dąbrowski wykorzystał w publikacji własne badania historycznych nad powstaniem styczniowym, podkreślając romantyczny charakter zrywu wolnościowego i opatrując tekst bogatym materiałem ilustracyjnym.

[17] Piłsudski J.: *22 stycznia 1863*. Boje Polskie. T. 1. Poznań 1914 (broszurę wznawiano w latach 1914, 1920 i 1938); *Józef Piłsudski. Marszałkowi w hołdzie*. Warszawa [2007], s. 270, 271. Katalog wystawy w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, 9 listopada 2007 – 27 marca 2008 r. Koncepcja i wstęp H. Piórkowska-Sulej; przedmowa J. Cisek. Pomiędzy 13 lutego a 17 maja 1912 r. Józef Piłsudski prowadził wykłady na temat powstania styczniowego w Szkole Nauk Społeczno-Politycznych w Krakowie, gdzie większość słuchaczy stanowili uczniowie kursów oficerskich Strzelca krakowskiego, *de facto* przyszli dowódcy Legionów, zob. Piłsudski J.: *Rok 1863*. Wstęp i oprac. S. Kieniewicz…, s. 6. Podczas obchodu 50. rocznicy powstania styczniowego Piłsudski wygłosił 22 stycznia 1913 r. odczyt na temat powstania w sali ratusza lwowskiego, do tematu powracał także w innych momentach, np. w mowie wygłoszonej 26 stycznia 1913 r. w Krakowie, skierowanej do organizacji szkolnych Związku Strzeleckiego, a także w czasie rocznicy styczniowej 1914 r., zob. Michalska-Bracha L.: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*…, s. 95, przyp. 46. Na temat powstania styczniowego Piłsudski wygłosił też cykl odczytów w 1924 r. w sali kinowej tzw. Coloseum w Warszawie (20 stycznia, wydany w tym samym roku drukiem: Piłsudski J.: *Rok 1863*. Warszawa 1924) i cykl trzech odczytów na Uniwersytecie Stefana Batorego we Lwowie (27–29 października). W 1926 r. powrócił do tematu w odczycie dla Koła Oficerów Sztabu Generalnego w sali Szkoły Podchorążych w Alejach Ujazdowskich w Warszawie (24 stycznia). Opracowując problematykę 1863 roku, Piłsudski korzystał z niezależnych źródeł: pamiętników, dokumentów, korespondencji i innych, rzeczowo rozważając przebieg pierwszych walk oraz niedostatki organizacyjne powstania. We wcześniejszych publikacjach i wystąpieniach pomijał kwestię uwłaszczenia chłopów przez Rząd Narodowy (22 stycznia 1863 r.), którą poruszył dopiero w 1924 r. Wraz z chronologią wystąpień zmieniał też kontekst polityczny wykładów, zob. Piłsudski J.: *Rok 1863*. Wstęp i oprac. S. Kieniewicz…, s. 9–10; *Józef Piłsudski. Marszałkowi w hołdzie*…, s. 277.

[18] Zieliński S.: *Bitwy i potyczki 1863–1864*. Rapperswil 1913.

Okładka rocznicowego wydawnictwa o powstaniu styczniowym – Grabiec J. [Dąbrowski J.]: Rok 1863. *Poznań 1913, fot. A. Myślińska*

we Lwowie[19], wykonany w Wiedniu medal Wojciecha Jastrzębowskiego W PÓŁWIEKOWĄ ROCZNICĘ POWSTANIA STYCZNIOWEGO 1863–1913. KRAKÓW (1913), na rewersie z nagim geniuszem oswobadzającym ojczyznę[20], a także skromniejsze odznaki i przypinki z datami rocznicowymi, np. odznaka BOŻE ZBAW POLSKĘ 1863–1913[21].

Wśród pamiątek wydanych drukiem warto wymienić trzy serie pocztówek dekorowanych emblematyką żałobną, których kolportaż związany był z wystawą lwowską 1913 roku[22], cykle pocztówek według rysunków Artura Grottgera (1914)[23], liczne nalepki okienne, np. rozpowszechniana w Galicji nalepka Towarzystwa Szkoły Ludowej *TSL 1863–1913* (1913)[24], pocztówkę Towarzystwa Szkoły Ludowej *TSL 1863–1913* z herbem z tarczą trójdzielną pod koroną i orężem[25], a także znaczki kwestowe wydane w Galicji przez organizacje społeczno-kulturalne, np. NA WETERANÓW 1863 ROKU (1913) i Festyn Tow.[arzystwa Uczest.[ników] Powst.[ania] (1913)[26].

W obliczu wielkiej wojny 1914–1918 obchody rocznicowe powstania styczniowego nieco przycichły. Na terenach znajdujących się pod austriacką i niemiecką okupacją były nadal kontynuowane, podczas gdy w Królestwie rozpoczęto ich celebrację dopiero po opuszczeniu Warszawy przez Rosjan. Aktywny udział w organizowaniu rocznic w latach 1914–1915 brali sami legioniści.

Wybuch wojny spowodował masową rekrutację artystów i uczniów szkół artystycznych do Legionów. Dotychczasowe badania źródłowe potwierdzają służbę w Legionach około 170 artystów malarzy, rzeźbiarzy i grafików[27], a w służbie idei Legionów około 300 artystów[28].

[19] Medal PÓŁWIEKOWA ROCZNICA POWSTANIA STYCZN.[IOWEGO], Eugeniusz Marian Unger, Lwów, 1914, brąz, srebro, reprod. w: Strzałkowski J.: *Medale polskie 1901–1944*. Warszawa 1981, s. 78, kat. 275; Mękicki J.: *Lwowski zakład grawerski Eugeniusza Ungera*. „Biuletyn Muzeum Sztuki Medalierskiej" 1988, nr 4–5, s. 7, kat. 7; Kieniewiczowa G.: *Pamiątki powstań narodowych*…, s. 121, 122, kat. 277; Dubrowska M.: *Pamiątki I wojny światowej w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy. Zbiór Krzysztofa Klingera*. Warszawa 1994, s. 33, kat. 26; Pietras H.M., Łatasiewicz M.: *Dziedzictwo narodowe a drogi do niepodległości Polski w sztuce medalierskiej*. Kielce 2003, s. 44, kat. 25. Katalog wystawy w Wojewódzkim Dom Kultury im. Józefa Piłsudskiego w Kielcach, listopad 2003 r.

[20] Medal W PÓŁWIEKOWĄ ROCZNICĘ POWSTANIA STYCZNIOWEGO 1863–1913. KRAKÓW, Wojciech Jastrzębowski, Wiedeń [1913], srebro, ufundowany przez gminę miasta Krakowa, reprod. w: „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne" 1913, nr 5, s. 15; Strzałkowski J.: *Medale polskie*…, s. 72, kat. 243.

[21] Odznaka BOŻE ZBAW POLSKĘ 1863–1913, 1913, metal, reprod. w: *Powstanie styczniowe. Katalog zbiorów Muzeum Polskiego Ruchu Rewolucyjnego*…, s. 66, kat. 209. Pamiątki patriotyczne związane z powstaniem styczniowym przyjmowały różne formy: medali, odznak, przypinek, pierścionków, obrączek, bransoletek, krzyżyków, dekoracji na szablach i klamrach, broszur, druków ulotnych, nalepek okiennych, znaczków kwestowych i chorągiewek. Opracowanie symboliki i emblematyki powstania styczniowego oraz pamiątek rocznicowych w: Kieniewiczowa G.: *Pamiątki powstań narodowych*…, s. 101, 114; Dubrowska M.: *Pamiątki I wojny światowej*…, s. 33, 82–85, 119–121; Kowalski M.: *Medale, odznaki, biżuteria*…, *passim*; *O niepodległą Polskę*… Wydawnictwa legionowe związane z rokiem 1863: s. 47, kat. 160, 161; s. 48, kat. 164; s. 127, kat. 878; s. 128, kat. 885, il. XXXIII, kat. 886; s. 130, kat. 902; s. 169, kat. 1222; s. 170, kat. 1230; s. 175, kat. 1279, il. XXXII, kat. 1280.

[22] Michalska-Bracha L.: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*…, s. 117, przyp. 120.

[23] Pocztówki zostały wydane np. przez S. Grankego w Warszawie (1914), w: *Powstanie styczniowe. Katalog zbiorów Muzeum Polskiego Ruchu Rewolucyjnego*…, s. 151, 152, kat. 608–613,

[24] Nalepka *TSL 1863–1913*, Antoni Procajłowicz, Galicja, 1913, druk barwny, reprod. w: Michalska-Bracha L.: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*…, il. 9.

[25] Pocztówka *TSL 1863–1913*, Franciszek Rawita-Gawroński, [1913], nakładem Koła Pań TSL, reprod. w: V *Krakowska aukcja pocztówek. Katalog aukcyjny*. Kraków 1999, s. 11, kat. 108 [Antykwariat Rara Avis]; Michalska-Bracha L.: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*…, s. 117, przyp. 121. Pocztówka wydana była również w kolorze oraz jako barwna nalepka okienna.

[26] Znaczek kwestowy NA WETERANÓW 1863 roku, [1913], druk barwny, reprod. w: *Powstanie styczniowe. Katalog zbiorów Muzeum Polskiego Ruchu Rewolucyjnego*…, s. 34, kat. 76,; znaczek kwestowy Festyn Tow.[arzystwa Uczest.[ników] Powst.[ania], [1913], druk barwny, reprod. w: *Powstanie styczniowe. Katalog zbiorów Muzeum Polskiego Ruchu Rewolucyjnego*…, s. 35, kat. 77; podobne wydawnictwa: s. 35, 36, kat. 78–87.

[27] Milewska W., Zientara M.: *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914–1918*. Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego. T. 4. Kraków 1999, s. 94–97; Wyganowska W.: *Sztuka Legionów Polskich 1914–1918*. Warszawa 1994, s. 34–46.

[28] Wyganowska W.: *Sztuka Legionów*…, s. 30.

Medal W PÓŁWIEKOWĄ ROCZNICĘ POWSTANIA STYCZNIOWEGO 1863–1913. KRAKÓW*, Wojciech Jastrzębowski, Wiedeń, 1913, srebro, ufundowany przez gminę miasta Krakowa; w zbiorach prywatnych fot. A. Myślińska*

W wojenno-propagandowych wydawnictwach można wydzielić dwie grupy: sztukę artystów legionowych pracujących dla Naczelnego Komitetu Narodowego (NKN) lub jego agend i sztukę batalistów I wojny powstałą poza Legionami. Z jednej strony Legiony dysponowały ogromnym potencjałem twórczym żołnierzy artystów i artystów sympatyków, z drugiej zaś NKN musiał kierować polityką wydawniczą w taki sposób, by propagować idee wolności oraz jasno komentować wydarzenia polityczne i militarne wojennej rzeczywistości, zmieniając prorosyjskie nastawienie Polaków. Misja informacyjna i propagandowa, jaką miały pełnić wydawnictwa NKN, wywierała ogromny wpływ na kształtowanie postawy obywatelskiej i poczucie jedności podzielonego zaborami narodu oczekującego chwili wyzwolenia[29].

W dziełach sympatyków idei Legionów, uważanych za egzekutorów testamentu pozostawionego przez pokolenie 1863 roku i nowego insurgenta, kształtowało się kilka wątków tematycznych: wątek przekazywania orężnej tradycji, wątek dwóch generacji, czwartego powstania i wątek nasładownictwa w męstwie[30]. Dzieła sympatyków często odwoływały się do utrwalonych w świadomości patriotycznej Polaków symboli i alegorii, kreując Legiony na współczesnych rycerzy-wskrzesicieli ojczyzny. W drukach ulotnych nadal korzystano z XIX-wiecznego repertuaru ikonografii patriotycznej 1863 roku, jak np. na wydanej we Lwowie pocztówce wielkanocnej, z herbem z tarczą trójdzielną pod koroną (1914)[31]. Pocztówki patriotyczne często posługiwały się kanałem wizualnym i werbalnym zarazem, co wzmagało jednoznaczność ich wymowy. Wyrosłe z gatunku kart propagandowych, odegrały ogromną rolę historyczną w latach wielkiej wojny 1914–1918 w zakresie agitacji politycznej[32].

Do wydawnictw rocznicowych NKN w 1915 roku należały przede wszystkim odezwy wzywające do obchodów rocznic bitew powstańczych, powiązane często z akcją werbunkową do Legionów, np. odezwa NKN z 20 stycznia 1915 roku wzywająca do obchodów wybuchu powstania oraz bitwy pod Krzykawką[33]. Do wstępowania do Legionów zagrzewała też pocztówka *Kto Ciebie chciał, ten wie-*

[29] Spis wydawnictw NKN do 1915 r. w: „Katalog książek, broszur, pism, nut, albumów, portretów, pocztówek, odznak, itp. wydanych staraniem NKN". [b.m.w.] wrzesień 1915, s. 1–4, rkps w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie. Omówienie wydawnictw propagujących ideę Legionów w: Wyganowska W.: *Pocztówka legionowa*. „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Kulturoznawcze. Aksjosemiotyka karty pocztowej" 1992, nr 3, s. 179–196. Ze względu na uchylenie na czas wojny tajemnicy korespondencji wzrosła produkcja i wymiana kart pocztowych. O niesłychanej popularności kart na ziemiach polskich pod zaborami świadczą wystawy kolekcjonerskie. Już w 1899 r. otwarto w Krakowie *I słowiańską wystawę kart pocztowych ilustrowanych*, a w grudniu 1900 r. *Pierwszą wystawę kart w Warszawie*, za: Zieliński J.: *Historia karty pocztowej*. Krosno 1999, s. 28, 30, 33.

[30] Milewska W., Zientara M.: *Wątek dziedziczenia tradycji powstańczych w sztuce legionowej (1914–1918)*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa" 1998, z. 20, s. 107; eaedem: *Sztuka Legionów Polskich*…, s. 391.

[31] Pocztówka wielkanocna *Wesołych Świąt!*, S.W. Niemojewski i Ska, Lwów, druk barwny, datowana w korespondencji na 11 kwietnia 1914 r., reprod. w*: Przyszłość zdobywa, kto o nią walczy. Patriotyczne kartki pocztowe z lat 1898–1939 ze zbiorów Muzeum Historii Miasta Poznania*. Oprac. J.S. Płaczkowski. Poznań 1996. Katalog wystawy Muzeum Narodowego w Poznaniu, Oddział Muzeum Historii Miasta Poznania, marzec – kwiecień 1996, s. 60, kat. 188, s. 72.

[32] Chromiec E.: *Słowo a obraz na karcie pocztowej*. „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Kulturoznawcze. Aksjosemiotyka karty pocztowej" 1992, nr 3, s. 129.

[33] W zbiorach Archiwum Narodowego w Krakowie (dalej cyt. ANK), NKN, nr inw. 220, k. 39.

rzył…, ze strofami Edwarda Słońskiego i datą 22 sierpnia 1915 roku, w której mundur legionisty określono metaforą „żołnierskiej szarej zbroi" rycerza ojczyzny[34].

W kręgach sympatyków Legionów wydano wówczas szereg pocztówek patriotycznych z postaciami powstańców 1863 roku, np. Adama Setkowicza *Za przykładem bohaterów*, opartą na motywach ikonograficznych przejmowania tradycji niepodległościowej i naśladownictwa w męstwie[35] oraz pocztówkę I. Moniuszki *Polonia*, z postacią ojczyzny otoczoną przez weteranów walk o niepodległość, ludzi nauki i pracy[36]. Kompozycji tego typu podejmowali się najczęściej artyści drugo- i trzeciorzędni, zobligowani do wypowiedzi plastycznej nakazem chwili, toteż i artystyczne rezultaty tych wysiłków były na miarę ich możliwości intelektualnych i umiejętności warsztatowych[37].

W 1916 roku szczególnie uroczyście przygotowywano obchód 53. rocznicy powstania styczniowego. W odezwie wydanej w styczniu NKN podkreślał, że przypadająca rocznica miała się stać „świętem narodowym w całej Polsce"[38].

Kulminacyjnym momentem obchodu 53. rocznicy powstania styczniowego w Kielcach było ustawienie w miejscu mogiły powstańczej na Karczówce pamiątkowego krzyża (23 stycznia 1916)[39]. Program uroczystości ogłoszono w wydanej drukiem odezwie[40]. Efektem obchodu w Miechowie była jednodniówka „W 53 rocznicę bitwy w Miechowie", z której dochód ze sprzedaży był przeznaczony na wsparcie weteranów 1863 roku, z tekstem S[tefana] Grama *Powstanie 1863 r. jako początek nowej ery walk o niepodległość* oraz strofami poezji Edwarda Słońskiego *Na zgliszczach*[41].

W związku z rocznicą powstało tysiące niewielkich wydawnictw, np. nakładem Lwowskiej Delegacji NKN i Towarzystwa Uczestników Powstania 1863 roku we Lwowie odznaka w kształcie wstęgi, z datami rocznicowymi i orzełkiem[42], wydana i rozpowszechniana w Królestwie Polskim

Jednodniówka „W 53 rocznicę bitwy w Miechowie", 17 lutego 1916 r., oprac. graficznie Antoni Procajłowicz; w zbiorach Archiwum Państwowego w Kielcach, Zbiór Edmunda Massalskiego, nr inw. 375

nalepka okienna projektu Antoniego Procajłowicza 22 STYCZNIA 1863–1916[43], znaczek kwestowy 1863–1916

[34] Pocztówka *Kto Ciebie chciał, ten wierzył…*, Zygmunt Rozwadowski (?), 1915; strofy Edwarda Słońskiego dedykowane płk. Władysławowi Sikorskiemu, druk barwny, reprod. w: Banaś P.: *Orbis pictus…*, s. 456, kat. 752.

[35] Pocztówka *Za przykładem bohaterów*, Adam Setkowicz, 1915, druk barwny, Salon Malarzy Polskich w Krakowie, reprod. w: *Motywy patriotyczne na pocztówkach z kolekcji Izabelli i Stanisława Śliwów z Wodzisławia*. Ostrów Wielkopolski 2002, s. 14, kat. 77. Katalog wystawy w Muzeum Miasta Ostrowa Wielkopolskiego, listopad – grudzień 2002 r.

[36] Pocztówka *Polonia*, I. Moniuszko, ok. 1915, druk barwny, reprod. w: Rakoczy E.: *Jasnogórska Hetmanka w polskiej tradycji rycersko-żołnierskiej*. Warszawa 1998, s. 158, kat. 57.

[37] Sieradzka A.: Polonia Rediviva. Odzyskanie niepodległości w sztuce polskiej lat 1918–1939. W: *Sztuka i historia. Materiały Sesji Stowarzyszenia historyków Sztuki, Kraków, listopad 1988*. Warszawa 1993, s. 315–324.

[38] Druk odezwy podpisanej przez przewodniczącego Departamentu Organizacyjnego NKN Zygmunta Marka i prezesa NKN Leopolda Władysława Jaworskiego, w zbiorach ANK, NKN, nr inw. 500. Szczegółowe omówienie obchodu 53. rocznicy powstania styczniowego w: Michalska-Bracha L.: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej…*, s. 163–196.

[39] Dokumentacja ikonograficzna z uroczystości odsłonięcia krzyża na Karczówce w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach, nr inw. H/2034.

[40] Druk odezwy w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach, nr inw. MNKi/H/462/1-9, MNKi/H/1764, MNKi/H/2034/4. Opracowanie druków i rękopisów związane z obchodami rocznicowymi w Kielcach w: Kosiński T.: *Materiały do dziejów Kielc w Dziale Historii Muzeum narodowego w Kielcach*. „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach" 1992, t. 16, s. 295, kat. 43–47. Informacje na temat obchodu rocznicy 1863 r. w Kielcach i regionie świętokrzyskim oraz oddźwięku uroczystości w prasie w: Michalska-Bracha L.: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej…*, s. 183–190.

[41] Jednodniówka „W 53 rocznicę bitwy w Miechowie", 17 lutego 1916 r., oprac. graficznie Antoni Procajłowicz, w zbiorach Archiwum Państwowego w Kielcach, Zbiór Edmunda Massalskiego, nr inw. 375.

[42] Odznaka *22 STYCZNIA 1863–1916*, Lwów, 1916, zakład Eugeniusza Mariana Ungera, według projektu pracowników Archiwum Miejskiego we Lwowie, wydana nakładem Lwowskiej Delegacji NKN i Towarzystwa Uczestników Powstania 1863, reprod. w: Opałek M.: *Pamiątki polskie [1914–1919]*. Z. 2. *Odznaki, medale, plakiety, pierścionki 1914–1915*. Kraków 1916, s. 14, kat. 14; Dubrowska M.: *Pamiątki I wojny światowej…*, s. 82, kat. 173; inna odznaka tego typu: kat. 172.

[43] Nalepka okienna *22 STYCZNIA 1863–1916*, 1916, druk barwny, reprod. w: *Powstanie styczniowe. Katalog zbiorów Muzeum Polskiego*

Znaczek kwestowy 1863–1916 22 STYCZNIA ZIEMIA KIELECKA W ROCZNICĘ POWSTANIA*, 1916, druk barwny, w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach, nr inw. MNKi/H/1686, fot. P. Suchanek*

22 STYCZNIA ZIEMIA KIELECKA W ROCZNICĘ POWSTANIA[44] oraz druk okolicznościowy *Pamięci bohaterów 1863 roku Skauci. 1863–1916 22 stycznia*[45].

Obchód celebrowano również 5 sierpnia, w związku z 52. rocznicą stracenia na stokach Cytadeli warszawskiej członków Rządu Narodowego (5 sierpnia 1864 roku), tożsamą z symboliczną datą opuszczenia Warszawy przez Rosjan

Nalepka okienna, 22 STYCZNIA 1863–1916*, 1916, druk barwny; w zbiorach prywatnych, fot. A. Myślińska*

(1915). Uroczystości sierpniowe ugruntowały w wydawnictwach motywy symboliki martyrologicznej, do których należał krzyż z cierniową koroną (symbol męczeństwa i zmartwychwstania), płyta grobu, słup szubienicy, kości, czaszki liście palmowe i laurowe oraz okolicznościowe napisy. Symbolikę martyrologiczną łączono z aktualną symboliką militarną.

Do pamiątek 52. rocznicy stracenia członków Rządu Narodowego należą wydawnictwa warszawskich firm medalierskich, rytowniczych i grawersko-jubilerskich, np. medal Jana Kendlera RZĄDOWI NARODOWEMU STRACONEMU PRZEZ MOSKALI, wydany nakładem Ligi Kobiet P.W. [Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego][46], artystyczne drobne reliefy Wincentego Stefana Wiśniewskiego: odznaka PAMIĘCI STRACENIA CZŁONKÓW RZĄDU NARODOWEGO[47] i plakietka CIENIOM CZŁONKOW RZĄDU NARODOWEGO W HOŁDZIE[48] oraz liczne wyroby biżuterii patriotycznej[49].

Ruchu Rewolucyjnego…, s. 36, kat. 84; Michalska-Bracha L.: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*…, il. 15. Podobne wydawnictwa w zbiorach ANK, NKN, nr inw. 610, nr 256/26; 256/83; 256/17; 257/22; 257/23; 257/17.

[44] Znaczek kwestowy 1863–1916 22 STYCZNIA ZIEMIA KIELECKA W ROCZNICĘ POWSTANIA, 1916, druk barwny, w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach, nr inw. MNKi/H/1686, reprod. w: Kosiński T.: *Materiały do dziejów Kielc*…, s. 295, kat. 47; *Powstanie styczniowe. Katalog zbiorów Muzeum Polskiego Ruchu Rewolucyjnego*…, s. 36, kat. 87.

[45] Druk okolicznościowy *Pamięci bohaterów 1863 roku Skauci. 1863–1916, 22 stycznia* [Kielce, 22 stycznia 1916 r.], s. 2, 3: wiersz Olgi Bilińskiej *1863. 22 stycznia* w: *O niepodległą Polskę*…, s. 127, kat. 878.

[46] Medal RZĄDOWI NARODOWEMU STRACONEMU PRZEZ MOSKALI, zakład Jana Kendlera w Warszawie, srebro, 1916, nakładem Ligi Kobiet P.W. [Pogotowia Wojennego], Opałek M.: *Pamiątki polskie*. Z. 3. *Odznaki, medale, plakiety 1914–1917*. Kraków 1917, s. 60, kat. 18; Strzałkowski J.: *Medale polskie*…, s. 90, kat. 345, Dubrowska M.: *Pamiątki I wojny światowej*…, s. 83, kat. 174, 175; Pietras H.M., Łatasiewicz M.: *Dziedzictwo narodowe*…, s. 51, kat. 39.

[47] Odznaka PAMIĘCI STRACENIA CZŁONKOW RZĄDU NARODOWEGO, Wincenty Stefan Wiśniewski, Warszawa, 1916, srebro, reprod. w: Kosieradzki S.: *Nowe kierunki w medalistyce polskiej. Plakiety S.W. Wiśniewskiego*. „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne" 1920, nr 1–6, s. 27; Opałek M.: *Pamiątki polskie*… Z. 3, s. 11, kat. 2; Dubrowska M.: *Pamiątki I wojny światowej*…, s. 83, kat. 176.

[48] Plakietka CIENIOM CZŁONKÓW RZĄDU NARODOWEGO W HOŁDZIE, Wincenty Stefan Wiśniewski, Warszawa, 1916, brąz, reprod. w: Opałek M.: *Pamiątki polskie*…. Z. 3, s. 49, kat. 2; Kosieradzki S.: *Nowe kierunki w medalistyce*…, s. 27, kat. 1; Dubrowska M.: *Zamek Królewski w Warszawie w medalierstwie polskim*. Warszawa 1988, s. 23, kat. 17; eadem: *Pamiątki I wojny światowej*…, s. 83, 84, kat. 177, 178; Pietras H.M., Łatasiewicz M.: *Dziedzictwo narodowe*…, s. 102, kat. 15.

[49] Pierścienie związane z 52. rocznicą stracenia Rządu Narodowego wykonywane były najczęściej z warszawskich pracowniach Jana

W 1916 roku warszawskie Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych ogłosiło konkurs malarski i rzeźbiarski, na pracę zatytułowaną *Polska (Polonia)*, rozstrzygnięty w październiku tego roku. W ocenie Wacława Husarskiego miał być on „zbiorowym wyrazem nowych w sztuce polskiej dążeń, wywołanych zmianą położenia”[50]. W dziedzinie malarstwa drugą nagrodę otrzymał obraz Tadeusza Pruszkowskiego *Legenda o śpiących rycerzach*[51], z mogiłą powstańczą zwieńczoną krzyżem, rycerstwem i powstańcami (kilkakrotnie publikowany w prasie artystycznej). Do września 1917 roku Pruszkowski służył w 1 Pułku Ułanów Władysława Beliny-Prażmowskiego, a obraz odniósł zapewne do poematu Kazimierza Przerwy-Tetmajera *Śpiący rycerze w Tatrach* (1916), w którym jedynie zbroczony krwią legionista, współczesny rycerz, ma prawo obudzić uśpione w grocie wojsko. „Legioniści – współcześni rycerze wcielali nie tylko stare tęsknoty narodu »wybicia się na niepodległość«. W sztuce sympatyków urastali do symbolu »prawdziwej« współczesnej Polski, aktywnie upominającej się o prawo do wolności”[52]. Do legendy o śpiących rycerzach nawiązywały też konkursowe rzeźby Hanny Nałkowskiej i Henryka Kuny.

Temat „rycerstwa legionowego” podjęto również w masowych wydawnictwach pocztówek, np. Aleksandra Grzybowskiego *Jak chodził ojciec nasz i dziad* (wydanej w Krakowie)[53] i Eugeniusza Nieczui Urbańskiego *Zmartwychwstanie 1914–1916* (wydanej w Wiedniu)[54].

W ostatnich latach wielkiej wojny 1914–1918 obchody rocznic powstania styczniowego były nadal kontynuowane. W 1917 roku do powszechnego ich podejmowania zachęcał NKN[55]. W prasie pojawiały się studia dotyczące problematyki 1863 roku oraz informacje na temat obchodów rocznicowych. Organizowano uroczyste msze, pochody, odczyty, ustawiano krzyże w miejscach mogił powstańczych[56].

Do ugruntowanych motywów ikonografii patriotycznej i martyrologicznej wydawnictw rocznicowych związanych z rokiem 1863 włączono emblematykę nawiązującą do rychłego odzyskania wolności Polski: geniusza zrywającego kajdany, orła z rozpostartymi skrzydłami, tarczę herbową z Orłem i Pogonią, liście laurowe i dębowe oraz słoneczne promienie – wschodzącą jutrzenkę wolności. Emblematykę martyrologiczną i niepodległościową zawierały medale twórców warszawskich wydanych z okazji 54. rocznicy powstania styczniowego: Wincentego Stefana Wiśniewskiego W 54 ROCZNICĘ POWSTANIA STYCZNIOWEGO 1863–1917[57], przypisywany Janowi Kendlerowi 1863 22 STYCZNIA 1917. PAMIĘCI BOJOWNIKÓW ZA WOLNOŚĆ I OJCZYZNĘ[58], medalik wykonany w pracowni Pawła Bitschana OBCHÓD 1 LIPCA 1917 R.[59] upamiętniający uroczystości w Ignacewie, a także odznaka wydana przez Ligę Kobiet NKN w Krakowie 22 STYCZNIA 1863–1917[60]. Wzorem lat poprzednich przygotowywano znaczki kwestowe i inne drobne wydawnictwa, np. pocztówkę religijno-patriotyczną *Niech żyje Polska* (1917) wydaną w kręgach sympatyków Legionów, z orłem z rozpostartymi skrzydłami zwiastującym nadejście wolności[61].

W 1917 roku ukazał się we Lwowie album *Rok 1863 w malarstwie polskim*, gromadzący ponad 60 reprodukcji

Chylińskiego i Jana Kendlera. Przykłady pierścieni rocznicowych z motywami symboliki martyrologicznej i militarnej oraz okolicznościowymi napisami reprod. w: Dubrowska M.: *Pamiątki I wojny światowej*…, s. 84, 85, kat. 179–182.

[50] Husarski W.: *Polski ruch artystyczny podczas wojny*. „Myśl Polska” 1916, z. 8, s. 118.

[51] Tadeusz Pruszkowski, *Legenda o śpiących rycerzach*, 1914–1918 (zaginiony), datowanie za: Dobrowolski T.: *Nowoczesne malarstwo polskie 1764–1939*. T. 3. Wrocław 1964, s. 264. W konkursie *Polska* (*Polonia*) w 1916 r. nagrody w dziedzinie malarstwa otrzymali: pierwszą nagrodę Michał Boruciński (Polska), drugą – Tadeusz Pruszkowski (*Legenda o śpiących rycerzach*), trzecią – Czesław Tański (*Polska w 1914 r.*), czwartą – HenrykPiątkowski (*Świt*), piątą – Stanisław Zawadzki (*I aniołowie się smucą*); w dziedzinie rzeźby: pierwszą nagrodę Hanna Nałkowska (*Polonia. W samych rękach naszych, w piersiach i gardłach naszych munitia nasza)*, drugą – Henryk Kuna (*Zwiastun. Złoty róg*), trzecią – Józef Jasiński (*Polska*). Wykaz nagrodzonych prac w: „Tygodnik Ilustrowany” 1916, nr 43, s. 514.

[52] Milewska W., Zientara M.: *Sztuka Legionów*…, s. 390; szersze omówienie tematu na s. 388–391.

[53] Pocztówka *Jak chodził ojciec nasz i dziad*, Aleksander Grzybowski, 1916, Salon Malarzy Polskich w Krakowie, druk barwny, w zbiorach prywatnych. Na licu napis: „Jak ojciec chodził nasz i dziad / Na boje sławne, krwawe / Tak też i nasz młodzieży kwiat / W bój poszedł – w bój… po sławę.” Na odwrocie: Mal. A. Grzybowski, por. leg. P., znak FIRST [Salon Malarzy Polskich], ser. 122/5. Karta datowana w korespondencji na 17 marca 1916 r.

[54] Pocztówka *Zmartwychwstanie 1914–1916*, Eugeniusz Nieczuja Urbański, 1916, Wydawnictwo A. Luigard, Wiedeń, druk barwny, w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie, Zbiory Ikonograficzne, nr inw. 144/1979 K 411/4.

[55] W zbiorach ANK, NKN, nr inw. 500, k. 46; Okólnik Departamentu Organizacyjnego NKN, wydany w Krakowie 11 stycznia 1917 r.

[56] Omówienie uroczystości rocznicowych powstania styczniowego w latach 1917–1918 w: Michalska-Bracha L.: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*…, s. 204–217.

[57] Medal W 54 ROCZNICĘ POWSTANIA STYCZNIOWEGO. 1863–1917, Wincenty Stefan Wiśniewski, Warszawa, 1917, brąz, reprod. w: Strzałkowski J.: *Medale polskie*…, s. 99, kat. 391; Dubrowska M.: *Pamiątki I wojny światowej*…, s. 119, kat. 281, 282; Pietras H.M., Łatasiewicz M.: *Dziedzictwo narodowe*…, s. 56, kat. 49.

[58] Medal 1863 22 STYCZNIA 1917. PAMIĘCI BOJOWNIKÓW ZA WOLNOŚĆ I OJCZYZNĘ, przypisywany Janowi Kendlerowi, Warszawa, 1917, srebro, reprod. w: Strzałkowski J.: *Medale polskie*…, s. 99, kat. 392; Dubrowska M.: *Pamiątki I wojny światowej*…, s. 119, kat. 283; Pietras H.M., Łatasiewicz M.: *Dziedzictwo narodowe*…, s. 56, kat. 50.

[59] Medalik związany z 54. rocznicą obchodów powstania styczniowego w Ignacewie OBCHÓD 1 LIPCA 1917 R., zakład Pawła Bitschana, według stempla Stanisława Witkowskiego, Warszawa, 1917, aluminium, reprod. w: Strzałkowski J.: *Medale polskie*…, s. 97, kat. 384; Dubrowska M.: *Pamiątki I wojny światowej*…, s. 120, kat. 284.

[60] Odznaka 22 1863–1917 STYCZNIA, Henryka Waldyna, Kraków, 1917, srebro, emalia, wydana przez Ligę Kobiet NKN, reprod. w: Dubrowska M.: *Pamiątki I wojny światowej*…, s. 120, kat. 285.

[61] Pocztówka *Niech żyje Polska*, przed 1918, druk barwny, Wydawnictwo TX 8076, w zbiorach prywatnych.

dzieł pokazanych wcześniej na lwowskiej *Wystawie pamiątek 1863 roku* (1913). Wydanie albumu było kolejnym aktem upamiętnienia powstania, łączyło się również z 50. rocznicą śmierci Artura Grottgera i jego pochówku we Lwowie oraz 50-lecia pierwszej lwowskiej wystawy dzieł artysty[62]. Dla pokolenia legionowego Grottger w cyklach rysunkowych i obrazach najpełniej przedstawił walkę Polaków o wolność – od manifestacji narodowych, przez zryw powstańczy, aż po klęskę i zesłanie na Sybir[63].

Rok 1918 na ziemiach polskich zdeterminowała sytuacja wojenna i sprawy polityczne, nie zabrakło jednak w ilustrowanych tygodnikach tekstów historycznych związanych z rocznicą 1863 roku[64]. Wydarzeniem rocznicy była wystawa pamiątek powstania styczniowego w Warszawie, na której zaprezentowano dokumenty, fotografie, pamiątki powstańcze oraz wybrane wydawnictwa rocznicowe. Wystawie urządzonej w kamienicy książąt Mazowieckich patronował Komitet Organizacyjny pod przewodnictwem weterana powstania i sybiraka Włodzimierza Światopełka-Czetwertyńskiego. Ekspozycję otwarto 3 lutego 1918 roku, towarzyszył jej katalog opracowany przez Edwarda Chwalewika[65].

Masowe wydawnictwa patriotyczne związane z powstaniem styczniowym pełniły w okresie wielkiej wojny 1914–1918 ważną rolę upamiętniającą, edukacyjną i propagandową, jednocząc społeczeństwo polskiego wokół celu odzyskania niepodległości. Niedrogie i powszechnie dostępne, towarzyszyły życiu codziennemu i obchodom rocznicowym; zgodnie z duchem czasu były też masowo kolekcjonowane. Ikonosfera irredencka, ikonosfera żałoby narodowej, wreszcie memorialna, edukacyjna i patriotyczna wyrażane były w ugruntowanym przez wieki, powszechnie zrozumiałym języku symboliki narodowej, jednoczącym Polaków. Patriotyczne pierścionki, krzyżyki i znaczki były często przedmiotami osobistymi, upamiętniały obchody patriotyczno-religijne w wymiarze zwyczajnym, popularnym, przypisanym zindywidualizowanemu przeżyciu, odczuwaniu, refleksji. Ten osobisty wymiar praktykowania polskości budował solidne podstawy patriotyzmu podzielonego granicami zaborów narodu, pozwalając na stałą identyfikację jednostki ze społeczeństwem.

Język zapisu plastycznego, ograniczony częstokroć niewielkimi rozmiarami wydawnictw, musiał być czytelny i oparty na wybranym symbolu: krzyża, korony cierniowej, pamiętnych datach rozbiorów i powstań narodowych, czy emblematach wiary, nadziei i miłości. Aktualizowano je dyskiem słonecznym – nadchodzącą jutrzenką wolności oraz datami obchodów rocznicowych kultywowanych przez wojsko legionowe. Stałym elementem, szczególnie w medalierstwie i drukach ulotnych, były liście laurowe i dębowe, oznaczające chwałę i trwałość tradycji irredenckiej.

Ale nawet przy tego typu ograniczeniach oraz masowej produkcji pamiątek patriotycznych i rocznicowych powstawały dzieła wybitne, będące popisem talentu i zaangażowania twórców. Wśród medalierów i projektantów niewielkich znaczków, odznak i przypinek warto wymienić nazwiska Jana Kendlera, Wincentego Stefana Wiśniewskiego, Jana Raszki, Stanisława Lewandowskiego, Jana Wysockiego i Wojciecha Jastrzębowskiego. Najwyższy poziom wśród ukazujących się masowo kart pocztowych prezentowały wydawnictwa Salonu Malarzy Polskich, jednej z największych firm wydawniczych funkcjonującej od końca XIX wieku. Z Salonem współpracowali np. twórcy scen historyczno-alegorycznych: Michał Stachiewicz i Antoni Setkowicz, Aleksander Grzybowski i Wojciech Kossak. Do utalentowanych projektantów druków ulotnych należeli Józef Świrysz-Ryszkiewicz, Zygmunt Rozwadowski i Antoni Procjałowicz.

Po 1918 roku zapotrzebowanie na wydawnictwa patriotyczne nadal nie malało, choć skostniały język symboli i alegorii budził już jawny sprzeciw krytyki artystycznej. Odzyskanie niepodległości ogłaszała np. religijno-patriotyczna litografia Władysława Barwickiego *Zmartwychwstanie Polonii – 1918* (1918), gromadząca wokół opuszczającej grób ojczyzny Józefa Piłsudskiego, wojsko, weterana powstania styczniowego i lud[66], pocztówka według kompozycji Walerego Eliasza Radzikowskiego z lat sześćdziesiątych XIX wieku *Bohaterowie Powstania 1863. Rozstrzelani – Powieszeni*[67], a także odnoszącą się do polskiej tradycji patriotycznej pocztówka o charakterze kwestowym *Pamiątka składki na pierwszą gospodę dla żołnierzy polskich w Poznaniu, styczeń 1919* (1919)[68].

[62] *Rok 1863 w malarstwie polskim*. Oprac. T. Rutowski. Lwów–Warszawa [1917]. Album powstał z inicjatywy Tadeusza Rutowskiego, prezydenta Lwowa i jednego z głównych twórców lwowskiej *Wystawy Pamiątek 1863 roku* (1913). Rutowski brał udział w działaniach wielkiej wojny 1914–1918, zmarł przedwcześnie w niewoli. Album wydano w takiej postaci, w jakiej Rutowski przygotował go przed śmiercią.

[63] Ocena twórczości Grottgera przez współczesnych badaczy pozostaje niezmieniona.

[64] Np. Z.M.: *Pieśń – „W roku miatieży"*. „Świat" 1918, nr 6, s. 7.

[65] *Katalog wystawy pamiątek powstania styczniowego otwartej 3-go lutego 1918 r. w kamienicy ks. Mazowieckich*. Oprac. E. Chwalewik. Warszawa 1918.

[66] Pocztówka *Zmartwychwstanie Polonii – 1918*, Władysław Barwicki, 1918, reprod. w: Pałaszewska M.: *Święto niepodległości. Katalog wystawy.* Red. A. Stawarz. Warszawa 2004 (il. na okładce). Wystawa w Muzeum Niepodległości w Warszawie, 11 listopada 2003 r. – 29 luty 2004 r..

[67] Pocztówka *Bohaterowie Powstania 1863. Rozstrzelani – Powieszeni*, po 1919, Salon Malarzy Polskich w Krakowie, druk jednobarwny. Kompozycje Walerego Eliasza Radzikowskiego z medalionami portretowymi członków Rządu Narodowego i bohaterów powstania 1863 r. wydawane były w latach 60. XIX w. i później wielokrotnie wznawiane. Przykłady takich wydawnictw omówione w: *Powstanie styczniowe. Katalog zbiorów Muzeum Polskiego Ruchu Rewolucyjnego*…, s. 142–145, kat. 557–565; s. 231–234.

[68] Pocztówka *Pamiątka składki na pierwszą gospodę dla żołnierzy polskich w Poznaniu, styczeń 1919*, wydawca J.P. jr. B. Dess. 695, reprod. w: *Przyszłość zdobywa, kto o nią walczy*…, s. 35, poz. 136. Odręczna zmiana daty na froncie pocztówki świadczy o jej wykorzystaniu ponownie w 1925 r.

Pocztówka Henryka Pustowojtoff. Dzielny Adiutant pułk. Czechowskiego, później towarzysz gen. Langiewicza*, lata 30. XX w., Salon Malarzy Polskich w Krakowie, druk Akropol, sepia; w zbiorach prywatnych, fot. A. Myślińska*

Ukazywały się również ważne dla badań nad powstaniem 1863 roku opracowania historyczne, jak książka Artura Ślewińskiego *Powstanie styczniowe* (1919), z szacunkami strat wojsk powstańczych, wygnanych i zesłanych na Sybir[69] oraz dwukrotnie wznawiane w 1922 roku pomnikowe dzieło Józefa Dąbrowskiego [pseudonim Grabiec] *Rok 1863* (1913)[70], świadcząc o niesłabnącym zainteresowaniu społeczeństwa polskiego tematyką powstańczą. W obliczu walki o ustalenie granic Rzeczypospolitej i wojny z sowiecką Rosją przypominano herb z tarczą trójdzielną, np. na pocztówkach: *Z powinszowaniem Nowego Roku* (ok. 1920)[71] i *5 / XI 1916* (1924)[72], który miał ponownie jednoczyć Polaków wokół wartości najświętszych – całości państwa oraz pracy na rzecz wolnej ojczyzny.

Zryw 1863 roku kultywowano nadal w latach trzydziestych, w obchodach licznych klubów weteranów powstania styczniowego i w drukach rocznicowych, do których należały np. *Żywe pomniki bohaterstwa. Ostatni z 1863 roku*, wydane pod redakcją Władysława Dunin-Wąsowicza z okazji 70-lecia wybuchu powstania (1933)[73], czy pocztówka Henryka Pustowojtoff [Henryka Pustowójtówna], przypominająca adiutanta płk. Dionizego Czachowskiego i towarzysza dyktatora Mariana Langiewicza, wydana nakładem Salonu Malarzy Polskich w Krakowie[74].

Trwałość przekazywania tradycji irredenckiej pozwoliła zachować tożsamość narodową Polaków. Jak bowiem stwierdził Jacek Woźniakowski w podsumowaniu swych rozważań o symbolu i alegorii: „Wypowiedź (…) alegoryczna wymaga szczególnie korzystnych warunków (…) należy do nich zwłaszcza społecznie akceptowane »uniwersum« i zaufanie do jego sensu”[75].

Releases Issued by the Polish Legions to Commemorate the January Uprising

Next to the dates of the three successive partitions of Poland, the Kościuszko Insurrection and the November Uprising, the January Uprising of 1863–1864 belongs to the pantheon of Polish political mythology, the ideology of national mysticism, and the messianic doctrine of Poland being the Christ of Nations. However lost in the end, the insurgents' heroic struggle enhanced Poland's aspirations to gain independence and laid ideological foundations for the armed action undertaken by the Polish Legions commanded by Marshal Józef Piłsudski and, consequently, the resurrection of sovereign Poland.

The fiftieth anniversary of the outbreak of the January Uprising fell in 1913. Its particularly festive celebrations were seen in Galicia, where Kraków and Lwów led the way

[69] Ślewiński A.: *Powstanie styczniowe*. Warszawa 1919. Drugie wydanie książki Ślewińskiego ukazało się już w 1921 r. (Warszawa).

[70] Grabiec J. [J. Dąbrowski]: *Rok 1863*. Wyd. 2. Poznań 1922.

[71] Pocztówka *Z powinszowanie Nowego Roku*, wydawca TX, ok. 1920, druk barwny, w zbiorach zbiory prywatnych.

[72] Pocztówka *5/XI 1916.*, Salon Malarzy Polskich w Krakowie, nr 22, J 119, w korespondencji data 19 listopada 1924 r., druk barwny, reprod. w: Znojek J.: *Motywy patriotyczne na pocztówkach z kolekcji Izabelli i Stanisława Śliwów* z Wodzisławia. Pińczów 2001. Katalog wystawy w Muzeum Regionalnym w Pińczowie, listopad – grudzień 2001 r., kat. 70, s. 9.

[73] *Żywe pomniki bohaterstwa. Ostatni z 1863 roku*, Red. W. Dunin-Wąsowicz. Warszawa 1933 [projekt okładki Józef Świrysz-Ryszkiewicz]. Książkę wznowiono już w roku następnym (Warszawa 1934).

[74] Pocztówka *Henryka Pustowojtoff. Dzielny Adiutant pułk. Czechowskiego, później towarzysz gen. Langiewicza*, lata 30. XX w., Salon Malarzy Polskich w Krakowie, druk Akropol, sepia, w zbiorach prywatnych.

[75] Woźniakowski J.: Kilka uwag o symbolu i alegorii. W: *Ikonografia romantyczna. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk, Nieborów 26–28 czerwca 1975*. Red. M. Poprzęcka. Warszawa 1977, s. 13, 14.

in commemorating the event. This was the first anniversary of the uprising that engaged the entire nation and was celebrated as a holiday and a call for mobilization.

The Palace of Art (Pałac Sztuki) in Lwów hosted an exhibition of mementoes of 1863. Different publications were also released on the occasion of the anniversary, including *Rok 1863* [The year 1863], a book by Józef Grabiec that came out in Poznań, and *22 stycznia 1863* [22 January 1863], a booklet written by Józef Piłsudski.

The propagation of the idea, heraldry and emblems of the January Uprising of 1863–1864 in the period following the insurrection was greatly enhanced by miscellaneous patriotically-oriented releases, such as badges, medals, rings, pendants with crosses, postcards, window stickers and certificates for the contributors to the welfare of the veterans of the uprising, which were present in the lives of Poles as the attributes of national remembrance and tokens of people's readiness to take up arms. Mourning jewellery became one of the forms of demonstrating one's patriotism. Such releases were traditionally collected in large numbers at that time.

The mementoes issued on the occasion of the semi-centenary of the January Uprising included the medal with an inscription in Polish, *PÓŁWIEKOWA ROCZNICA POWSTANIA STYCZ.*[*NIOWEGO*] [semi-centenary of the January Uprising], minted by Eugeniusz Marian Unger in Lwów (1914), or another one, *W PÓŁWIEKOWĄ ROCZNICĘ POWSTANIA STYCZNIOWEGO 1863–1913 KRAKÓW* [on the semi-centenary of the January Uprising 1863–1913], produced by Wojciech Jastrzębowski in Vienna (1913), and many other souvenirs, whose authors usually remained anonymous.

During the Great War, small patriotic releases functioned as commemorative, educational and propaganda materials bringing the Polish nation together under the common banner of bidding for independence. The situation on the battlefront muffled a resounding commemoration of the uprising, but the anniversaries of 1914 and 1915 were memorialized on the initiative of the Polish Legions. Ceremonious events were also held on 5 August 1915, on the fifty-second anniversary of the execution of members of the insurrectionary National Government (Rząd Narodowy) on an embankment of the Warsaw Citadel, which was commemorated with a medal produced by Jan Kendler and dedicated to "the National Government executed by the Muscovites" [*RZĄDOWI NARODOWEMU STRACONEMU PRZEZ MOSKALI*], Wincenty Stefan Wiśniewski's small reliefs "in memory of the execution of members of the National Government and in honour of the shades of the members of the National Government" [*PAMIĘCI STRACENIA CZŁONKÓW RZĄDU NARODOWEGO i CIENIOM CZŁONKOW RZĄDU NARODOWEGO W HOŁDZIE*], and a number of pieces of patriotic jewellery.

The military and propaganda releases can be divided into two groups, namely the items designed by artists and members of the Polish Legions for the Supreme National Committee (Naczelny Komitet Narodowy) or any of its departments, and the works of the battle scene painters from the period of World War I that were produced beyond the Legions. The information and propaganda mission of the releases of the Supreme National Committee had a great impact on the popularization of civic conduct and the rise of a feeling of unity in the partitioned nation. The works produced by the advocates of the idea behind the Polish Legions, who were perceived as the new insurgents and executors of the testament of the generation of 1863, oscillated around a few important themes, namely handing down Poland's military tradition, two generations, the fourth uprising, and patterning oneself on the dauntless predecessors.

The outbreak of the Great War brought about a mass conscription of artists and art students into the Legions, where they worked for the benefit of the publications of the Supreme National Committee and served the legionary ideology.

In 1916 the celebrations to commemorate the fifty-third anniversary of the January Uprising were planned countrywide as a particularly ceremonial national holiday. Thousands of minor publications were released on that occasion, such as a window sticker that read *22 STYCZNIA 1863–1916* [22 January 1863–1916], which was published and distributed in the Kingdom of Poland – the territory of partitioned Poland that until 1918 was an integral part of the Russian Empire.

Successive anniversaries of the January Uprising were also celebrated during the closing years of the Great War. Solemn Masses were offered, marches held and lectures given on that occasion, and crosses were erected at the sites where insurrectionists had been buried. The panoply of well-established motifs in the iconography of patriotism and martyrdom referring to 1863 came to include the emblems alluding to the nearing proclamation of Poland's independence, such as the genius casting off his chains, the eagle with outstretched wings, the escutcheon with the Eagle and the Pogoń (Pursuer) coats of arms, the bay and the oak leaves, and the rays of sunshine – the first light of freedom. The symbols of martyrdom and independence were also featured on the medals designed by two artists from Warsaw, Wincenty Stefan Wiśniewski and Jan Kendler, on the occasion of the fifty-fourth anniversary of the January Uprising.

The situation on the front and political matters determined the events of 1918 in Poland. The anniversary commemoration encompassed an exhibition of mementoes of the uprising, which was held in Warsaw under the auspices of the Organizational Committee headed by Włodzimierz Światopełk-Czetwertyński, former insurrectionist and Siberian exile. The exhibits on show included documents, photographs, souvenirs and selected anniversary publications.

The three-part coat of arms identical to the seal of the insurrectionary National Government was also brought back during the struggle for the establishment of the borders of the Republic of Poland and the Polish-Soviet War of 1919–1921 to unify the Poles around the common cause that was most sacred to them – the integrity of their country.

The memory of the uprising of 1863 continued to be cultivated into the 1930s, when its anniversaries were commemorated by the numerous circles of veterans of the January Uprising and honoured in the form of special releases.